

ՎԱՐԻՄԻՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆ

ՀՀ ընօգտագործման տնտեսագիտության
ամբիոնի դոցենտ,
աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ՓՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԽՈՇՈՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՄԻՋՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հոդվածում լուսաբանվում են գյուղական տարածքների վերակառուցման հրատապ խնդիրները ՀՀ-ում համայնքների խոշորացման համատեքստում՝ հաշվի առնելով շուկայական բարեփոխումները ագրոպարենային համակարգում, ժողովրդագրական իրավիճակը և աշխատանքային ռեսուրսների առկայությունը ագրարային հատվածում: Քննարկելով գյուղական համայնքների վիճակը և զարգացման շարժընթացը 1926-2013 թթ. ընթացքում՝ քննադատորեն վերլուծվում են բնակավայրերի խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման ժամանակակից կանխատեսումները, պարզվում հանրապետության լեռնային գոտու մարզերում ու տարածաշրջաններում գյուղական համայնքների զարգացման կայունացման պայմաններն ու գործոնները, կատարվում են գյուղական համայնքների սոցիալական ենթակառուցվածքներում ներդրումների մոտավոր հաշվարկներ՝ կախված տնտեսությունների զարգացման մակարդակից:

Հիմնաբառեր. գյուղական տարածքներ, համայնքներ ու բնակավայրեր, հիպոկենտրոնացում, Մարկովյան շղթաների մեթոդ, արտագաղթ ու ներգաղթ, սոցիալական ենթակառուցվածքներ, ներդրումային գրավչություն, գյուղացիական տնտեսություններ

Ագրարային հատվածի զարգացման շուկայական բարեփոխումների փուլում ՀՀ գյուղական տարածքների զարգացման գործընթացի բարդ ու հակասական բնույթն իր արտացոլումն է գտել ՀՀ Կառավարության 2011 թ. №44 «Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման» հայեցակարգին հավանություն տալու մասին արձանագրության մեջ: Այդ հիմնախնդրի հրատապությունը բացատրվում է մի կողմից՝ լեռնային գոտու գյուղական տարածքներում փոքր գյուղական բնակավայրերի բարձր տեսակարար կշռով, մյուս կողմից՝ դրանց, այսպես կոչված, հարատևության մեծ «կենսունակությամբ», թեև խորհրդային տարիներին ագրարային քաղաքականության ոլորտում իրականացված կառավարման համակարգի փոփոխությունները, նպատակաուղղված ոչ հեռանկարային գյուղական բնակավայրերի խոշորացմանը, հանգեցրին բարձրլեռնային ու հեռավոր գյուղերի քայքայման և դատարկման գործընթացի արագացմանը:

ՀՀ լեռնային գոտու բոլոր մարզերում և տարածաշրջաններում այժմ առկա են գյուղական տարածքներ, որտեղ ստեղծվել են բարեկարգված համայնքներ: Դրանցում, որպես կանոն, ենթակառուցվածքների զարգացման մակարդակը զգալիորեն ավելի բարձր է, քան հարակից գյուղական համայնքներում և բնակավայրերում: Այդպիսի համայնքներում դիտվում է գյուղական բնակչության կայունացում և նույնիսկ աճ, ամրապնդվում է նաև որակյալ աշխատուժը: Այստեղ բնակչության թվաքանակի ավելացումը տեղի է ունենում ծնելիության աճի, ուրիշ գյուղերից ու նույնիսկ քաղաքային բնակավայրերից ներգաղթի հաշվին: Սակայն այդպիսի համայնքների մասնաբաժինն առայժմ շատ փոքր է, հետևաբար՝ գյուղական տարածքների տնտեսական և ժողովրդագրական զարգացման մեջ որակ չի կազմում:

Ընդհանուր առմամբ, ՀՀ լեռնային գոտու տնտեսական և ժողովրդագրական իրավիճակը առայժմ մնում է խիստ լարված: Գոտու շատ մարզերում ու տարածաշրջաններում մինչև այժմ պահպանվում է գյուղական համայնքներից ու բնակավայրերից բնակիչների գաղթի բարձր մակարդակ, իսկ որոշ մարզերում (Շիրակ, Վայոց ձոր, Սյունիք, Լոռի) նույնիսկ աճել է բնակչության արտահոսքը: Օրինակ՝ Սյունիքի մարզում 1000 մարդու հաշվով տարվա ընթացքում գաղթի ինտենսիվությունը միջինում 2001–2005 թթ. 14.9%-ից 2008–2012 թթ. ավելացել է՝ հասնելով մինչև 19.1%-ի: Բնորոշ է, որ 2001–2012 թթ. (հետբարեփոխումների ամենաինտենսիվ վերակառուցման ժամանակաշրջանում) մարզի 4 տարածաշրջաններում դիտվել է բնակչության թվի կրճատում (11.2 հազ. մարդ): Այդ ժամանակաշրջանում աննշան չափով (0.3%-ով) կրճատվել է մարզի քաղաքային բնակչությունը: Այդպիսի օրինակներ կարելի է բերել նաև ըստ լեռնային գոտու այլ մարզերի:

Շարունակվում է ոչ միայն փոքր, այլև նույնիսկ համեմատաբար խոշոր հեռանկարային գյուղական համայնքների (հատկապես Վայոց ձորի, Սյունիքի, Լոռու, Տավուշի ցածրադիր և գետահովտային բարենպաստ տեղամասերում) մանրացումը: Խիստ անբարենպաստ իրավիճակ է ձևավորվել նաև սահմանամերձ և բարձրլեռնային տարածաշրջանների տնտեսապես թույլ զարգացած և սոցիալապես խոցելի գյուղական համայնքներում: Անբավարար ագրոարտադրական ռեսուրսաապահովվածության, բարեկարգ ճանապարհային ցանցի բացակայության պայմաններում առաջնահերթ խնդիրների լուծումն այստեղ խիստ բարդացել է: Գյուղացիական տնտեսություններում աշխատանքային ռեսուրսների խիստ պակասի և բնակավայրերի ցանցի վատ-

թարացման պատճառով կտրուկ նվազում են ակնկալվող փոխհատուցումները ագրարային հատվածում կատարված զգալի ներդրումներից: Դիտվում է գյուղատնտեսական աշխատանքներում քաղաքներից ներգրավվող աշխատողների թվի աճ: Ինչպես ցույց են տալիս սոցիոլոգիական հետազոտությունները, ներուժակ գաղթի ծավալները, հատկապես գյուղական երիտասարդության շրջանում, դեռևս շատ բարձր են, իսկ տրամադրվածությունը գաղթի նկատմամբ շատ կայուն է: Հանրապետության ագրոպարենային համակարգի և դրա առանցքային ոլորտի՝ ագրարային հատվածի կառավարման մեջ տեղի ունեցող շուկայական բարեփոխումների արդյունքում գյուղացիական տնտեսություններն անցնում են ինքնաֆինանսավորման և ինքնաձախսածածկման, անհամեմատ մեծանում են պահանջները աշխատանքային ռեսուրսների, գյուղական համայնքների արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքների նկատմամբ: Այսպիսով՝ լեռնային գոտու գյուղական համայնքների վերակառուցման առումով հասունանում է շատ պատասխանատու, կարելի է ասել՝ բեկումնային ժամանակաշրջան: Չէ՞ որ որակյալ աշխատուժի կայունացումից և չնախատեսված արտագաղթի կրճատումից պետք է կախված լինեն ամբողջ ագրարային հատվածում սոցիալ-տնտեսական վերակառուցման և հնարավոր ռիսկերի կանխարգելման ու հետևանքների հաղթահարման գործընթացները:

Լեռնային գոտու գյուղական համայնքների և բնակավայրերի խոշորացման խնդիրներն այժմ անհանգստացնում են բոլորին՝ գյուղապետերին, տարածքային կառավարման նախարարության աշխատակիցներին, տնտեսագետ գիտնականներին: Սակայն, հավանաբար, չափից ավելի երկար է տևել այդ համայնքների տնտեսական և ժողովրդագրական դրության բարեփոխումների բացառման ուղին, ուստի կարճ ժամանակահատվածում մատնանշել դրանց վերականգնման հայեցակարգը և գտնել գործընթացի առավել կիրառելի ձևեր ու մեթոդներ, չափազանց դժվար է: Առավել ևս, որ գյուղական բնակչության մեխանիկական համակենտրոնացման և միաբնակեցման կողմնակիցներ դեռևս կան:

Թեև «անհեռանկարային» գյուղեր այժմ ձևականորեն գոյություն չունեն, սակայն մինչև հիմա փորձեր են արվում հաշվարկելու ստացվելիք ինչ-որ տնտեսական արդյունք մարզկենտրոնի մոտ («լուերների» հայեցակարգը) կամ էլ գետահովիտների և ավտոմոբիլային մայրուղիների երկարությամբ տեղաբաշխված առանձին խոշոր գյուղական համայնքներում բնակչության համակենտրոնացումից: Այդպիսի հայեցակարգերի կողմնակիցներն առաջարկում են գյուղական տարածքների վերակառուցման ռազմավարության և մարտավարության մշակման դեպքում հաշվի առնել գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման ու մասնագիտացման և գյուղական տարածքների զարգացման այն բացասական միտումները, որոնք այժմ ականառու են լեռնային գոտու շատ մարզերում ու տարածաշրջաններում: Օրինակ՝ կոշտ ծածկով ճանապարհային ցանցի բացակայությունը և առանձին տարածաշրջաններում սոցիալական ենթակառուցվածքների թույլ զարգացումը, բնականաբար, գյուղական բնակչությանը ստիպում են կենտրոնանալ ցածրադիր գոտում և գետահովիտների ու ավտոմոբիլային մայրուղիների երկարությամբ, ինչպես նաև զարգացած սոցիալական ենթակառուցվածքներ ունեցող խոշոր քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի շուրջը: Հարց է ծագում՝ կարելի՞ է արդյոք այդ բացասական միտումը համարել օբյեկտիվ

օրինաչափություն և ըստ այդմ կանխատեսել գյուղական բնակավայրերի ու բնակչության տեղաբաշխումը: Դժվար թե համայնքների ու բնակավայրերի խոշորացումից սպասվող արդյունքը համադրելի լինի գյուղական տարածասահմանների արհեստական «խոշորացման» հետևանքով առաջացող այն հսկայական կորուստների հետ, որոնք հարուցված են գյուղական տարածքների «ամայացմամբ», արժեքավոր գյուղատնտեսական հողատեսքերի չօգտագործմամբ՝ չխոսելով արդեն ազգային գենոֆոնդի պահպանության պաշտպանական նշանակության, ագրոէկոլոգիական և մշակութային խաթարումների մասին:

Դժբախտաբար, գյուղական տարածքների վերակառուցման գործընթացում շատ բացասական երևույթներ մինչև հիմա չեն հաղթահարվել, որոշ հարցեր մեկնաբանվում ու գնահատվում են խիստ միակողմանի, լավագույն դեպքում՝ մշակութային ցածրակարգի տեսանկյունից: Ռա, հիրավի, ընդունում են նաև քաղաքաշինարարները, ովքեր դժգոհում են, որ գյուղական համայնքների վերակառուցման նպատակով արվող առաջարկությունների մշակումն ընթացել և շարունակում է ընթանալ գյուղական տարածքների և փոքր համայնքների ու բնակավայրերի տնտեսական և սոցիալական զարգացման հարցերի ուսումնասիրությանը զուգահեռ՝ հաճախ առաջ անցնելով դրանցից:

Կարծում ենք՝ գյուղական համայնքների խոշորացման վերաբերյալ ծայրահեղ տեսակետները (հատկապես «հիպերկենտրոնացման» հայեցակարգը) ծագել են պարզեցված արտամիջարկման վրա հիմնվող «արտադրության համակենտրոնացում–համայնքների խոշորացում» միտումների և գյուղական տարածքների սովորույթի բնույթը հաշվի չառնող սխալ մեթոդաբանական նախադրյալներից, որը չի կարելի դիտել միայն որպես բացասական երևույթ:

Գյուղական համայնքների խոշորացումը և միջհամայնքային միավորների ձևավորումը, ընդհանուր առմամբ, առաջադիմական գործընթաց է՝ պայմանավորված գյուղատնտեսական արտադրության հետագա համակենտրոնացման և մասնագիտացման խորացման պահանջներով, քաղաքների ու գյուղերի, ցածրադիր ու լեռնային գոտիների բնակիչների մշակութային ցածրակարգի սովորույթների մերձեցման անհրաժեշտությամբ: Սակայն այս դեպքում հարկ է մշտապես հաշվի առնել ինչպես ագրարային հատվածի ուրույն առանձնահատկությունները (հողը, սեզոնայնությունը, կենդանի օրգանիզմները, աշխատանքային և արտադրության փուլերի անհամատեղելիությունը և այլն), այնպես էլ մասնագիտացման ու վերարտադրության պայմանները (այգեգործությունն ու տավարաբուծությունը պահանջում են 5–7 տարի, իսկ դաշտավարությունը՝ 2–3 տարի):

Հասկանալի է, որ հենց ագրարային հատվածի ագրոկլիմայական պայմաններից անհամեմատ մեծ կախվածությունը, արտադրատեխնոլոգիական ու կազմակերպչական գործոնների թերազնահատումը և գյուղացիական տնտեսությունների ու տնտեսավարման այլ փոքր ձևերի զարգացման միտումները հաճախ հանգեցնում են գյուղական տարածքների զարգացման սխալ հայեցակարգերի և գյուղատնտեսական արտադրության համակենտրոնացման ու մասնագիտացման մակարդակների ոչ ճիշտ սահմանման:

Գյուղական համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորների ձևավորման հայեցակարգային տարբերակների մշակման ժամանակ հաճախ հաշվի չեն առնվում հակասությունները:

Չի բացառվում, որ գյուղատնտեսական արտադրության համակենտրոնացման և մասնագիտացման խորացման պարագայում, կենտրոնական համայնքներում աշխատուժի մի մասի վերաբնակեցման արդյունքում, անցնելով բարձր տնտեսական արդյունավետություն ապահովող կառավարման ագրոֆիրմային կառուցվածքի, ցրված փոքր համայնքների և բնակավայրերի մի մասը հարկավոր չլինի՝ հատկապես նախալեռնային գոտու և առանձին տարածաշրջանների գետահովտային մի քանի խոշոր համայնքներում և համահավաք հողօգտագործման բնակավայրերում:

Մի շարք դեպքերում էլ կարելի է դրականորեն գնահատել նաև գյուղական համայնքների խոշորացման գործընթացը (հատկապես Երևանի, Գյումրու և Վանաձորի համեմատաբար բարձր քաղաքակենտրոնացման գոտիներում), մանավանդ, եթե դրանք փոքր են, քանի որ դա կապված է քաղաքամերձ հանգստի, ամառանոցային կառուցապատման, կոլեկտիվ այգեգործաբանջարաբուծական տնտեսություններում հասարակության աճող պահանջմունքների բավարարման համար տարածքների ընդարձակման հետ (այդպիսի գյուղական համայնքների և բնակավայրերի մի մասն արդեն ընդգրկվել է քաղաքային սահմանագծերում):

Սակայն աշխատուժի պակասի, գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման և համակենտրոնացման համեմատաբար ոչ բարձր մակարդակի պայմաններում (իսկ այսպիսի բնութագրով համայնքներն ու բնակավայրերը մեծամասնություն են կազմում լեռնային գոտում) փոքր համայնքների ու բնակավայրերի, դրանց գյուղացիական տնտեսությունների ու տնտեսավարման այլ փոքր ձևերի պահպանումը օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է:

Հայտնի է, որ տարածքային տարբերությունները մեծ ազդեցություն են ունենում էթնիկական մշակույթների և արտադրական տիպերի մասնագիտացման ձևավորման վրա: Մի կողմից՝ պարփակվող լանդշաֆտների նմանությունը կանխորոշել է նույնիսկ շատ տարբեր՝ ինչպես շարժադինական (եզդիական) և քրիստոնեական, քոչվոր և նստակյաց ժողովուրդների էթնոմշակութային մերձեցմանը: Մյուս կողմից՝ լանդշաֆտները համարվել են տարբեր տարածաշրջաններում էթնիկական խմբերի և նրանց մասնագիտացման տարբերության պատճառներից մեկը, քանի որ յուրաքանչյուր էթնոս ապրել և այժմ էլ ապրում է էկոլոգիական տարբեր որմնախորշերում (հայերը՝ ցածրադիր գոտում ու գետահովիտներում, իսկ քոչվորական ոչխարաբուծությամբ զբաղվող եզդիները՝ ջրբաժաններում ու լեռնային գոտում). հետագայում ևս պահպանվելու են այդ տարբերությունները:

Ուստի այս համատեքստում արժե ուշադրություն դարձնել նաև աչքի ընկնող էթնոմշակութային բնութագիր ունեցող գյուղական տարածքներում գյուղացիական տնտեսությունների մասնագիտացման տարբերությունների վրա, քանի որ ցածրադիր գոտու և գետահովտային տարածաշրջանների բուսաբուծության ենթաձյուղերի գերակշռության պայմաններում ավելի հանդիպում են խոշոր գյուղական համայնքները, իսկ լեռնաարոտային ոչխարաբուծության պայմաններում՝ քիչ աշխատուժ պահանջող ցրված բնակեցումը՝ փոքր գյուղական համայնքների ու բնակավայրերի գերակշռությամբ:

Գյուղական տարածքների վիճակի վատթարացում հարուցող ազգային մշտական հիմնախնդիրներից բացի, պետք է հիշատակել նաև էկոլոգիականը: Մինչև այժմ գյուղական համայնքների զարգացման էկոլոգիական գործոնները պատշաճ կերպով հաշվի չեն առնվել, թեև վաղուց անցել են այն

Ժամանակները, երբ «գյուղ ձևավորող» հիմնական ճյուղերը՝ բուսաբուծությունը, անասնաբուծությունը և ռեկրեացիան անվնաս էին համարվում շրջակա միջավայրի համար: Այսօր գյուղական համայնքների զարգացմանը միտված յուրաքանչյուր միջոցառում պետք է հանգամանորեն կշռադատվի բնության պահպանության հիմնախնդիրների հաշվառմամբ:

Որտեղ և ինչպիսի պայմաններում է ՀՀ գյուղական բնակավայրերի ցանցի և շրջակա միջավայրի տարրերի վրա ավելանում «տեխնածին ճնշումը»: Այսպես՝ Սյունիքի, Լոռու, Պեղարքունիքի և այլ մարզերում գունավոր և ազնիվ մետաղների մեծաքանակ արդյունահանման, լեռնային գոտու գետերի վրա 100-ից ավելի փոքր հիդրոէլեկտրակայանների կառուցման, Արարատյան դաշտավայրի մարզերում գրունտային ջրերի թույլատրելի պաշարների օգտագործման սահմանը գերազանցող լճակային ձկնաբուծության ծավալների կտրուկ մեծացման հետևանքով էկոհամակարգերի խաթարումը հանգեցնում է գյուղական տարածքներում բնակության ավանդական վայրերի և զբաղմունքների վերացմանը: Սա լուրջ սպառնալիք է Հայաստանի ազգային անվտանգությանը, քանի որ մեր հանրապետության հիմնական կերակրատու համարվող Արարատյան դաշտին, ջրի սղության պատճառով, անապատացում է սպառնում:

Տնտեսական նախագծերի իրականացումը, կապված խոշորածավալ էկոլոգիական փոփոխությունների հետ, պատճառ է դառնում գաղթային գործընթացների կտրուկ աճի և գյուղական համայնքների ու բնակավայրերի դատարկման: Միջազգային ոլորտում այդ երևույթը բնորոշվում է «էկոլոգիական փախստականներ» հասկացությամբ: Այսպես օրինակ՝ Արգինի գետի վրա փոքր հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումը հանգեցրել է հինգ գյուղական համայնքների ջրազրկմանը, իսկ Արագածոտնի մարզում «Թուխմանուկ» ոսկու հանքավայրի շահագործումը սպառնում է ոչ միայն Մելիքգյուղի բնակիչներին, այլև հարակից համայնքներին. հանքավայրը բազմամետաղային է, չեն բացառվում նաև ուրանի հետքերը: Բնակության ավանդական վայրերի կորուստ և գյուղական բնակչության արտագաղթ կարող է տեղի ունենալ նաև սողանքների և բնական միջավայրի հսկայական ավերածությունների պատճառով:

Գյուղական տարածքների էկոլոգիական խնդիրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ անբարենպաստ էկոլոգիական իրավիճակը շարունակում է պահպանվել մի կողմից՝ անխոհեմ տնտեսավարման, բնակչության թույլ սոցիալական պաշտպանվածության, ոլորտի հետագա մենաշնորհացման և բնական ռեսուրսների նկատմամբ սպառողական վերաբերմունքի հետևանքով: Մյուս կողմից՝ դա մեծ մասամբ պայմանավորված է ինչպես տեղական, այնպես էլ տարածաշրջանային մակարդակով բնօգտագործման արդյունավետության գործոնների գնահատման բացակայությամբ:

Գյուղական տարածքների հետազոտողների մեծ մասը, օգտագործելով պաշտոնական վիճակագրության տվյալները, արձանագրում է համայնքային ցանցի խոշորացման և բնակավայրերի թվի կրճատման բարձր տեմպեր: Այսպես՝ 1926–2013 թթ. վիճակագրական հաշվառման մեջ գտնվող 1266 գյուղական բնակավայրերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 942-ի. վերացել են (հաշվառումից հանվել են) 417-ը կամ 32.4%-ը, մնացածը կամ միավորվել է մեկ անվան տակ (178 բնակավայր), կամ ձեռք է բերել քաղաքային բնակավայրի կարգավիճակ (43), կամ էլ նախկին քաղաքային բնակավայրերից

առաջացած գյուղեր են (8): Բացի դրանից, քննարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ-ում ստեղծվել են 178 նոր գյուղական համայնքներ (աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

ՀՀ գյուղական համայնքների և բնակավայրերի վիճակագրական հաշվառման մեջ կատարված փոփոխությունները 1926–2013 թթ. ընթացքում¹

Գյուղական համայնքների և բնակավայրերի ընդհանուր թիվը	Ժամանակաշրջան					
	1926-1959*	1959-1970	1970-1989	1989-1995	1995-2013	1926-1913
Ժամանակաշրջանի սկզբում	1266	1134	931	909	925	1266
Ժամանակաշրջանի վերջում	1134	931	909	925	942	942
Գյուղական համայնքների և բնակավայրերի թվի նվազեցում կամ ավելացում, այդ թվում՝	169	186	22	16	17	344
ընդհանուր անվան միավորման հաշվին	66	19	12	2	–	99
քաղաքային սահմանագծի մեջ ընդգրկման հաշվին	27	10	4	–	2	43
դատարկվելու (հաշվառումից հանելու) հաշվին	202	184	26	5	–	417
Նոր ստեղծված գյուղեր	126	27	18	7	–	178
Վերականգնված գյուղեր	–	–	2	16	–	18
Նախկին քաղաքային բնակավայրերից առաջացած գյուղեր	–	–	–	–	8	8

* 1926 և 1959 թթ. մարդահամարների ժամանակ որպես առանձին գյուղական բնակավայրեր հաշվառված են նաև ձմեռային բնակատեղերը, սահմանային պահակատները, զինվորականների խոտի հնձավայրերը, քոչատեղերը և այլն, որոնք իբրև գյուղեր չէին ներառվել «գյուղական բնակավայրերի» ցանկում, ուստի և դրանց բնակչությունը հաշվված պետք է լինի այլ գյուղերի հետ: Իրականում այդ գյուղերը միմյանցից 0.5-ից մինչև 20 կմ հեռավորության վրա տեղաբաշխված փոքր բնակավայրերի ցանց և առանձին գյուղացիական դաստակերտներ են ներկայացնում, որոնք մինչև 1959 թվականը համարվել են առանձին բնակավայրեր: Դա հնարավոր է հաստատել միայն արխիվային տվյալներով և խոշորամասշտաբ քարտեզներով:

Այս համատեքստում առանձնահատուկ ուշադրության է արժանանում ՀՀ Կառավարության կողմից մշակված խոշորացման հայեցակարգը, որի համաձայն՝ գոյություն ունեցող 942 գյուղական համայնքներից խոշորացման

¹ Աղյուսակը կազմել ենք ըստ՝ Զ. Կորկոտյան, Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931 թթ.), Եր., Հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, 1932: Населенные пункты и население Армянской ССР за 1831-1959 гг., Стат. сборник, ЦСУ при СовМин Арм. ССР, Армгосиздат, Ер., 1962, էջ 10-54: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Армянская ССР, ЦСУ при СовМин. Арм. ССР, Госстатиздат, ЦСУ СССР, М., 1963, էջ 14-15: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Арм. ССР, ЦСУ при СовМин Арм. ССР, ДСП, Ер., 1972, էջ 25: Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Арм. ССР, т. 1, Стат. сборник, ЦСУ Арм. ССР, ДСП, Ер., 1981, էջ 37-38: 1989 թ. համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում, Հայաստանի Հանրապետության վիճակետով, Եր., 1991, էջ 27: Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2008–2012, վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ՍՎԾ, Եր., 2013, էջեր՝ 245–247, 253–254, 259–261, 268–169, 276–278, 284–285, 291–293, 300–302, 309–310 և 316–317:

համար նախատեսված են ավելի քան 600-ը: Անկասկած, սոցիալ-տնտեսական և ագրոէկոլոգիական տարբեր հանգամանքների պատճառով տեղի է ունենալու գյուղական համայնքների խոշորացում, բայց դժվար է վստահորեն պնդել, թե գյուղական համայնքների թիվը կպակասի 600-ով կամ 1.5 անգամ, քանի որ առկա են մի շարք խոչընդոտներ: Դրանցից մեկն այն է, որ շատ տարածաշրջաններում բարդ ռելիեֆը թույլ չի տալիս խոշորացնել գյուղական համայնքները և ձևավորել միջհամայնքային միավորումներ: Այսպես օրինակ՝ Բարգուշատի լեռնաշղթայի հարավային լանջերին տեղաբաշխված Կապանի տարածաշրջանում նեղ կիրճերը և թեք լեռնալանջերը թույլ չեն տալիս կառուցապատել նույնիսկ մի քանի հարյուր բնակիչների համար նախատեսված գյուղական բնակավայրեր: Շատ հաճախ (հատկապես բարձր-լեռնային գոտում) փոքր գյուղական բնակավայրերը, ուրույն տնտեսավարմամբ, զբաղեցնում են մեկուսացված ոչ մեծ տարածք՝ մանրաուրվագիծ և անկանոն կառուցվածք ունեցող հողատեսքերով:

Եթե 1960–1970-ական թվականներին հիմնականում քննադատվում էին այդ բաժանման գործընթացի սխալները (հեռանկարային էին համարվում երբեմն ընդհանրապես հեռանկար չունեցող գյուղեր, և ընդհակառակը), ապա ավելի ուշ՝ բաժանման սկզբունքն ամբողջությամբ:

Ձգտելով համահարթել սոցիալ-տնտեսական տարբերությունները փոքր ու խոշոր և ցածրադիր ու լեռնային գոտիների գյուղական համայնքների միջև («ընտրված գյուղական համայնքներ» «քաղաքային տիպի» բնակավայրերի վերածման ճանապարհով)՝ պատկան մարմինները և նախագծողները միաժամանակ գիտակցաբար նպաստում են «խոշորացվող» ու «պահպանվող» և ցածրադիր ու լեռնային գոտիների գյուղական բնակավայրերի միջև սոցիալ-տնտեսական տարբերությունների մեծացմանը:

Առաջիկա ժամանակաշրջանի բարդությունը կապված է լինելու նաև դեպի մայրաքաղաք և հանրապետության այլ քաղաքներ ու արտասահմանյան երկրներ ազգաբնակչության շարունակվող արտագաղթի պայմաններում գյուղական համայնքների մանրացման և վերացման միտումների հաղթահարման հետ: Այս առումով, խիստ կարևորվում է գաղթային գործընթացների կառավարման արդյունավետ միջոցառումների մշակումը: Համայնքների խոշորացման դեպքում մարմիններն ակնկալում են մարդկային ներուժի համախմբում, ենթակառուցվածքների ու ծառայությունների մատուցման արդյունավետության մեծացում, ֆինանսական կարողությունների և լիազորությունների շրջանակի ընդլայնում և այլն: Բայց մի դեպքում դա կարող է ցանկալի արդյունք ապահովել, իսկ մյուս դեպքում՝ ոչ: Շատ տարածված տեսակետ է. համայնքների կառուցվածքում որքան մեծ է փոքր գյուղական բնակավայրերի տեսակարար կշիռը, այնքան բարձր է գյուղական բնակչության արտագաղթի մակարդակի ինտենսիվությունը: Սակայն, ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, որոշակի ճշգրտումներ արվեցին այս առումով:

Այսպես՝ արտագաղթի գծային ռեգրեսիվ մոդելների վերլուծության հիման վրա ստացված արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ վերջին տարիներին գյուղական համայնքների ցանցի կառուցվածքի միջին չափերը (խոշոր, միջին և փոքր բնակավայրեր), ըստ բնակչության թվի, աննշան կերպով են կապված գյուղական համայնքներից գաղթային գործընթացի ծավալների և շարժընթացի հետ: Այդ եզրակացությունը շատ կարևոր է գյուղական տարածքների զարգացման հետագա կատարելագործման ուղիները որոշե-

լու համար: Իսկապես, համապատասխան մարմինների և մասնագետների փորձերը՝ կտրուկ փոփոխել գյուղական համայնքների ավանդական կառուցվածքը, ձևավորել «խոշորացված կենտրոնի կատարելատիպ», անկասկած, հանգեցնելու են խիստ բացասական հետևանքների: Բազմագործոն վերլուծությունը ցույց տվեց, որ այժմ գյուղական բնակչության արտագաղթի վրա առավել մեծ ազդեցություն են ունենում ոչ թե գյուղական համայնքների չափերը, այլ դրանց գործառույթները, ոչ գյուղատնտեսական զբաղվածության տարածման աստիճանը, ենթակառուցվածքների ու ծառայությունների մատուցման արդյունավետությունը, ֆինանսական կարողությունների մեծացումը, ներդրումային գրավչությունը, ճանապարհների կոշտ ծածկով տարածքի հագեցվածությունը և այլն: Բնականաբար, այդ գործոններից յուրաքանչյուրի ազդեցությունը մեկուսացված չէ այլ գործոնների ազդեցությունից, հետևաբար՝ դրանց փոխազդեցության ուժը, կախված որոշակի պայմաններից, պետք է տարբեր լինի:

Գյուղական համայնքների նպատակային ձևավորումը, դրանցից շատերի հիմքի վրա մսի, կաթի, կարտոֆիլի, պտուղ-բանջարեղենի, շաքարի ձակնդեղի, կտավատի ու ձկնամթերքների վերամշակման և համակցված կերերի արտադրության ձեռնարկությունների տեղաբաշխումը, պահպանման ու մթերման համակարգերի, պահեստային ու ապրանքափաթեթավորող տնտեսությունների, տրանսպորտի, ծառայությունների ոլորտի, արդյունաբերական ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի միջոցով բարձր տնտեսական ցուցանիշներ ապահովող կառավարման ագրոարդյունաբերական միավորումների և ագրոֆիրմային կառուցվածքների ստեղծումը մոտ հեռանկարում գյուղական տարածքների զարգացման կարևոր խնդիրներից են: Ուստի, ագրարային հատվածի մասնագիտացման խորացման հետ մեկտեղ, գյուղական համայնքների զարգացման կարևորագույն ուղղությունը դառնում է բազմազանեցումը՝ ոչ գյուղատնտեսական ճյուղերում բնակչության այլընտրանքային զբաղվածության պայմանների ստեղծումը: Շուկայի անկայունության և տնտեսության ագրարային հատվածի վերակառուցման պայմաններում բազմազանեցումն անհրաժեշտ է փոփոխվող արտաքին պայմաններին գյուղական բնակչության արագ հարմարվելու, գյուղմթերքների ստացման և վերամշակման գործում կայունություն ապահովելու և ձեռնարկատիրական գործունեություն ծավալելու համար: Դրա լուծումը զգալիորեն ընդլայնում է գյուղական բնակչության զբաղվածության ոլորտը (հատկապես երիտասարդ կանանց), որն էլ, իր հերթին, թույլ է տալիս կարգավորել բնակչության վերարտադրությունը և պահպանել ազգային գենոֆոնդի լավագույն հատկանիշները: «Բեռնաթափման» հաշվին ՀՀ լեռնային գոտու մարզերում ու տարածաշրջաններում քաղաքային բնակավայրերին համապատասխանող ոչ գյուղատնտեսական մասնագիտության (հատկապես ագրովերամշակման հետ կապված) լրացուցիչ աշխատատեղերը տեղաբաշխելու մասին հարցը վաղուց է հասունացել, սակայն առայժմ անբավարար չափով է լուծվում: Այսօր արդեն կասկածից վեր է, որ գյուղական համայնքների սոցիալական զարգացմանը վերաբերող ամենավճռորոշ միջոցառումներն անգամ չեն կարող ապահովել պատշաճ փոխհատուցում, եթե քաղաքային համայնքների զարգացման դեպքում հաշվի չեն առնվելու գյուղական տարածքները:

Աղյուսակ 2

Հայաստանի Հանրապետության փոքր գյուղական համայնքների և բնակավայրերի տեղաբաշխումն ըստ ուղղաձիգ գոտիականության²

Բարձրության գոտիները (ծովի մակարդակից՝ մետրերով)	1926		1959		1979		1989		2001		2012	
	բացարձակ թիվը	%	բացարձակ թիվը	%	բացարձակ թիվը	%	բացարձակ թիվը	%	բացարձակ թիվը	%	բացարձակ թիվը	%
Ցածրադիր գոտի (մինչև 1000 մ)	44/189	23,3	20/220	9,1	11/233	4,7	14/240	5,8	18/240	7,5	17/243	6,7
Նախալեռնային գոտի (1000-1500 մ)	71/200	35,5	47/203	23,1	55/187	29,4	59/216	27,3	63/216	29,2	68/211	30,6
Լեռնային գոտի (1500 մ-ից բարձր)	137/477	30,6	160/491	21,6	94/486	19,3	106/481	22,0	122/448	27,2	153/467	32,7
Ընդամենը ՀՀ-ում	252/866	29,1	173/914	18,9	160/906	17,7	179/937	19,1	203/904	22,4	238/932	25,5

Լեռնային գոտու մարզերում ու տարածաշրջաններում, գյուղական համայնքների և բնակավայրերի ցանցի մեծ ցրվածության հետ մեկտեղ, արձանագրվում են առողջապահության, առևտրի, կրթության և մշակույթի օբյեկտների ապահովվածության ամենացածր ցուցանիշները: Այնինչ, մոտ հեռանկարում գյուղական տարածքների զարգացումը պետք է կողմնորոշված լինի ոչ միայն դեպի խոշոր համայնքներ ու քաղաքամերձ բնակավայրեր, այլև գյուղական «խորքեր», որտեղ պատմականորեն ձևավորվել է փոքր գյուղական համայնքների տարակենտրոն խիտ ցանց, որը վերջին տարիների ընթացքում էլ ավելի է կրճատվել բնակչության արտագաղթի հետևանքով³: Այսպես՝ 500 մարդուց ավելի բնակչությամբ կենտրոնական համայնքների միայն 30%-ը կարող է ձևավորել ժամանակի պահանջներին համապատասխանող մշակութային-սպասարկման հաստատությունների սկզբնական համալիր: Միաժամանակ, հանրապետության լեռնային գոտու հենակետային

² Աղյուսակը կազմել ենք ըստ՝ Населенные пункты и население Армянской ССР за 1831–1959. Стат. сборник, ЦСУ при СовМин Арм. ССР, Армгосиздат, Ер., 1962, էջ 10–54: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Армянская ССР, ЦСУ при СовМин. Арм. ССР, Госстатиздат, ЦСУ СССР, М., 1963, էջ 14–15: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Арм. ССР, ЦСУ при СовМин. Арм. ССР, ДСП, Ер., 1972, էջ 25: Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Арм. ССР, т. 1, Стат. сборник, ЦСУ Арм. ССР, ДСП, Ер., 1981, էջ 37–38: 1989 թ. համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրություն, Եր., 1991, էջ 27: Հայաստանի Հանրապետության 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշներ), ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2003, էջ 144–209: Հայաստանի մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2008–2012, Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2013, էջեր՝ 245–247, 253–254, 259–261, 268–269, 276–278, 284–285, 291–293, 300–302, 309–310, 316–317:

³ Տե՛ս Վ. Մանայան, Փոքր գյուղական բնակավայրերի վերականգնման հիմնահարցերը, «Էկոնոմիկա», 1991, N 9–10, էջ 37–46:

համայնքների մոտավորապես 1/3-ը ներառվում են մինչև 300 մարդ մարդաշատությամբ կատեգորիայի մեջ, այդ թվում՝ գյուղական բնակավայրի մոտ 90–95%-ը (աղյուսակ 2):

Այսպիսով՝ արգելակվում է ոչ մեծ համայնքների և բնակավայրերի կառուցապատումը սոցիալական ենթակառուցվածքների չափանշված բազաների անկատարության պատճառով: Ընդ որում, խիստ տուժում է կառուցվող օբյեկտների որակը: Դա հատկապես վերաբերում է փոքր գյուղական համայնքներին և մեկուսացված բնակավայրերին: Եթե բոլոր խոշոր գյուղական համայնքներն ապահովված են նախագծման և կառուցապատման հատակագծերով, ապա փոքր համայնքները զրկված են դրանցից, թեև մեծ է պահանջարկը: Այսպես օրինակ՝ 101-ից մինչև 200 մարդ բնակչությամբ համայնքներում և բնակավայրերում, որոնք, ըստ 2011 թ. մարդահամարի տվյալների, ամբողջի 21%-ն են կազմում, փաստորեն, չի կարելի կառուցել տիպային մսուր-մանկապարտեզ, տարրական դպրոց, ակումբ, բաղնիք, խանութ և այլն, քանի որ բնակչության թիվը չի բավարարում կառուցապատմանը ներկայացվող պահանջները:

Նոր մշակված հայեցակարգում, որպես բնակավայր, հստակ չէ մոտ հեռանկարում պահպանվող փոքր գյուղերի սահմանումը, «որոնց համար, նախագծման ժամանակից սկսած, բացահայտված չէ զարգացման տնտեսական բազան»: Հարց է առաջանում. իսկ ինչպե՞ս կարելի է նախատեսել այդպիսի համայնքների զարգացումը, եթե դրանց համար չի կազմվել գլխավոր հատակագիծ: Փաստորեն, առաջարկվում է կապիտալ շինարարությունն ամբողջությամբ կենտրոնացնել խոշորացվող համայնքներում: Իսկ ինչպե՞ս պետք է լուծվեն պահպանվող փոքր համայնքների և բնակավայրերի կապիտալ շինարարության խնդիրները: Բազմաթիվ փոքր գյուղական համայնքներ, որտեղ ապրում են կենսաթոշակառուներ, ընդհանրապես չեն ներառվում որևէ կատեգորիայում: Գյուղացիական տնտեսություն և տնտեսավարման այլ փոքր ձևեր վարող սոցիալապես խոցելի այդ խմբերի դեպքում առաջին չկան միաբնակեցնելու հնարավորություններ, իսկ հետագա զարգացման համար բացակայում է սոցիալ-տնտեսական բազան: Հստակեցված չէ նաև խոշորացված համայնքների վարչական և արտադրական կենտրոնների անվանման սկզբունքը, խնդիր է համարվում հարևանությամբ գտնվող «անհաշտ» համայնքների միավորումը ևս (ասենք՝ ընդհանուր ջրագծի, միջգյուղական հողատարածքների օգտագործումը և այլն), քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը խոշորացման գործընթացում որոշակի ռիսկեր է պարունակում:

Փոքր գյուղական համայնքների և բնակավայրերի պահպանմանը ու վերականգնմանը կարող են նպաստել նաև լեռնային գոտու շատ մարզերում ու տարածաշրջաններում վերջին տարիներին մեծ տարածում ստացած գյուղատնտեսական կոոպերացիայի տարբեր ձևերը (հիմնականում՝ մթերման ու վաճառահանման)⁴: Դրանք ունեն իրենց վերամշակման և իրացման կետերը, իսկ որոշ տարատեսակներ՝ նաև սեփական մանրածախ ցանցերը: Դա հնարավորություն է տալիս գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության գործընթացում դաշտից (ֆերմայից) մինչև վաճառատեղան ճանապարհին խուսափելու միջնորդներից և ստանալու առավելագույն եկամուտ: Գյու-

⁴ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, Խ. Հարությունյան, Վ. Մանասյան, ՀՀ տնտեսության ագրարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 55-61:

ղատնտեսական արտադրության կազմակերպման նշված ձևի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նախկինում ոչ հեռանկարային համարվող, մեկուսացված փոքր գյուղական համայնքների մոտ տեղաբաշխված հողատեսքերի և ֆերմաների օգտագործման հնարավորություններ է ստեղծում:

Ձգալի սոցիալ-տնտեսական արդյունք կարելի է սպասել նաև գյուղական տարածքներում գտնվող դատարկ բնակելի տների և տնամերձ հողամասերի օգտագործման դեպքում⁵: Այժմ ՀՀ լեռնային գոտու մարզերում ու տարածաշրջաններում հաշվվում են 200 հազարից ավելի դատարկ բնակելի տներ և տասնյակ հարյուրավոր հեկտար լքյալ գյուղատնտեսական հողատեսքեր: Կարծում ենք՝ այս հանգամանքը լեռնային գոտու շատ գյուղական համայնքների հնարավորություն կտա դեպի իրենց գրավելու այն քաղաքաբնակներին, ովքեր ցանկանում են զբաղվել կոլեկտիվ այգեգործաբանջարաբուծությամբ: Սակավաբնակ և կիսալքյալ գյուղերը կարող են վերածվել կոլեկտիվ այգեգործաբանջարաբուծական յուրօրինակ բնակավայրերի, քանի որ դրանցում առկա դատարկ բնակելի տները, տնամերձ հողամասերի հետ մեկտեղ, վաղ թե ուշ անցնելու են քաղաքաբնակների տնօրինությանը՝ ձեռք բերելով ամառանոցային նշանակություն: Այս համատեքստում հատկանշական է երևանյան ազլումերացիային հարող նախալեռնային գոտում տեղաբաշխված «Արալանջ» կոլեկտիվ այգեգործաբանջարաբուծական ընկերությունը, որը ձևավորվել է 1980-ական թվականների սկզբին՝ ընդգրկելով մայրաքաղաքի 76 տարբեր կազմակերպությունների ու հաստատությունների շուրջ 1400 աշխատակիցների: Այժմ այստեղ գործում է ավելի քան 300 տնտեսություն. չափերով հավասար է հանրապետության միջին մարդաշատության գյուղական համայնքի: Դա նշանակում է՝ գյուղատնտեսական աշխատանքների ակտիվ ժամանակաշրջանում առկա է լիարժեք գյուղական կենսաձև՝ եկամտաբեր գյուղատնտեսական աշխատանքով: Չի բացառվում, որ կյանքի սոցիալ-տնտեսական պայմանները բարելավելու նպատակով այստեղ մշտապես բնակվել ցանկացողների թիվը մեծանա: Նշված միջոցառումները ոչ միայն պետք է նպաստեն փոքր գյուղական համայնքների պահպանմանը և վերականգմանը, այլև դրանց գործառույթների հետագա զարգացմանը և մասնագիտացման խորացմանը:

Այսպիսով՝ փոքր գյուղական համայնքները և բնակավայրերը լեռնային գոտու գյուղական տարածքների համակարգի բնական և անհրաժեշտ մասն են: Դրանց վերացումն արագացնում է փոքր գյուղերից դեպի խոշոր գյուղեր և գյուղերից քաղաքներ զաղթող բնակչության շարժը: Մինչդեռ, գյուղական համայնքների ցանցի բնական զարգացումը և ինքնակարգավորումը արգելակում են այդ արտագաղթը, կասեցնում գյուղերի վերացման և բնակչության նվազման գործընթացները: Գյուղական համայնքներից արտագաղթի կրճատման արդյունքում կարելի է ակնկալել նաև այդ բնակավայրերի ապախոշորացման գործընթացի դանդաղեցում:

Հետևաբար՝ պետք է լրջորեն վերանայել գյուղական համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման որոշ ռազմավարական հարցեր:

⁵ Տե՛ս Վ. Մանասյան, Հայկական ԽՍՀ-ում կոլեկտիվ այգեգործության և բանջարաբուծության տարածքային կազմակերպման մի քանի հարցեր, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն, 1990, N 1, էջ 19-25: Հ. Սարգսյան, Խ. Հարությունյան, Վ. Մանասյան, նշվ. աշխ., էջ 63-65:

ВЛАДИМИР МАНАСЯН

Доцент кафедры „Природопользования” АГЭУ,
кандидат географических наук

Проблема сельских территорий РА в контексте укрупнения сельских общин и формирования межобщинных объединений. - Анализируются тенденции и современное состояние сельских территорий РА с учётом рыночных преобразований в АПК республики, демографической ситуации в связи с ориентацией на укрупнение мелких населённых пунктов в сфере создания экологически устойчивой сети сельских общин. Рассматриваются состояние и динамика развития сельских общин за период рыночных преобразований, современные прогнозы организации и укрупнения сети поселений в сельских общинах. Выявлены условия и факторы стабилизации развития сельских общин в горных регионах. Даны ориентировочные расчеты вложений в инфраструктуру общин, в зависимости от уровня экономического развития крестьянских хозяйств и других форм хозяйствования, что способствовало бы развитию частного агробизнеса в республике.

VLADIMIR MANASYAN

Associate Professor at the Chair of „Environmental Economics”
at ASUE, PhD in Geographical Sciences

The Issue of Rural Territories in the RA in the Context of Enlarging Rural Communities and Forming Intercommunity Unions. - Tendencies and the current state of rural territories in the RA are analyzed taking into account the market reforms in the APC of the republic, demographic situations in connection with the orientation of strengthening small settlements in the sphere of creating ecological stability of the network of rural communities. The present state and the dynamics of developing rural communities during the period of market reforms are considered, as well as the modern prognosis of the perspective organization and strengthening of the network of settlements in the rural communities. The conditions and factors of stabilization of the development of rural communities in the regions of the mountainous zones are identified. The estimated accounts of investments in the infrastructures of the communities are given depending on the level of the economic development of the rural households and other forms of economy, which would contribute to the development of the agrobusiness in the republic.